

**АБАЙ АТЫНДАҒЫ ҚАЗАҚ ҰЛТТЫҚ ПЕДАГОГИКАЛЫҚ
УНИВЕРСИТЕТІ**

БЕКІТЕМІН

Абай атындағы ҚазҰПУ
ректоры, ҚР ҰҒА академигі,
ғ.ғ.д., профессор

Садықов Т.С.

« 16 » қаңтар 2007 г.

№ 5 ХАТТАМАДАН КӨШІРМЕ

«Отан тарихы» кафедрасы отырысы

Алматы қ-сы

« 16 » қаңтар 2007 г.

Күн тәртібінде:

1. Ж.Ж.Жеңістің «Ортағасырлық түркілердегі дәстүрлі дүниетаным мен мемлекеттілік: тарихи сабақтастық пен өзгерістер (ҮІ-ХІІІ ғ.ғ.)» атты тарих ғылымдарының докторы ғылыми дәрежесін алу үшін дайындалған диссертацияның қолжазбасын талқылау, мамандығы 07.00.02 – Отан тарихы (Қазақстан Республикасының тарихы).

Ғылыми кеңесші: тарих ғылымдарының докторы, профессор Сыздықов С.М.

Тыңдалды:

1. Төраға, тарих ғылымдарының докторы **Ғ.Х. Халидуллин:** Құрметті әріптестер! Күн тәртібінде, бүгін біз Ж.Ж.Жеңістің «Ортағасырлық түркілердегі дәстүрлі дүниетаным мен мемлекеттілік: тарихи сабақтастық пен өзгерістер (ҮІ-ХІІІ ғ.ғ.)» атты тарих ғылымдарының докторы ғылыми дәрежесін алу үшін дайындалған диссертацияның қолжазбасын талқылаймыз. Сөз алдымен өз жұмысын жалпы таныстыру үшін ізденуші Ж.Жеңіске беріледі.

2. **Жеңіс Ж.Ж.:** Құрметті төраға, құрметті әріптестер, сіздердің назарларыңызға «Ортағасырлық түркі мемлекеттеріндегі дәстүрлі дүниетаным: тарихи сабақтастық пен өзгерістер (ҮІ-ХІІІ ғ.ғ.)» атты тарих ғылымдарының докторы ғылыми дәрежесін алу үшін дайындалған диссертацияның қолжазбасын талқылауға ұсынып отырмын.

Зерттеудің маңыздылығы. Соңғы жылдары Қазақ мемлекеттілігінің қайта қалпына келтірілуімен жас мемлекетіміздің

тәуелсіздік тұғырын нығайту мақсатында отан тарихының назардан тыс қалып келген тұстарын зерттеу заман талабы болып отыр. Ойткені, төл тарихымыз ұзақ жылдар бойы бір жағынан кеңестік идеологияның, екінші жағынан әлем тарихын зерттеудегі еуроцентристік көзқарастың қысымымен зерттеу ауқымы тарылып, құлашын кең жаза алмады. Ал, атейстік көзқарас негізгі тұғыры болған кешегі коммунистік идеология рухани процестердің тарихымыздағы орыны жайлы зерттеулер жүргізуге мүмкіншілік бермеді. Тәуелсіздікпен бірге, діннің отанымыздың тарихындағы маңызы жайлы алғашқы ғылыми зерттеулер жарық көре бастағанмен, әсіресе, шығыс тілдерін жетік меңгерген дін тарихы бойынша зерттеушілердің әлі де болса жеткіліксіздігінен отандық ғылыми ортада дін мен қоғам ара-қатынасы мәселесі өткір пікірталас нысанына айналып келеді. Оның себебі түсінікті де-ұзақ жылдар бойы ислам дінімен байланыса қалыптасқан ұлттық идеологиямыздан ажырап, дүниетанымдық адасуды бастан кешудің ауыр рухани-мәдени зардаптарының бірден жою біршама уақытты талап ететіні рас.

Еліміздің тәуелсіздік алуымен мемлекеттілігімізді баянды ету жолында өткенді дұрыс саралап, отан тарихындағы көмескі тұстарды қайта зерттеу үшін ортағасырлық түркі мемлекеттерінің тарихын ұлттық дүниетаным тұрғысынан қайта қарастыру мәселесі басты назарда болып отыр. Әсіресе соңғы кездері қарқынды насихатталып, іске аса бастаған жахандану процесі барысында мәселенің өзектілігі барынша айқын білініп отыр. Дәстүрлі түркілік дүниетанымның өміршендігі мен бейімделгіштігі қазіргі жақандану проблемаларын шешу жолындағы негізгі артықшылық пен ерекшеліктері екендігін дәлелдеп, жахандық мәселелерге тап болып отырған қазіргі жағдайда да түркі мемлекеттерінің тарихындағы рухани аспектілерді мемлекеттік-тәуелсіздік тұрғысынан жүйелі, кешенді түрде зерттеп, тарихи сабақтастық заңдылықтарын еске ала отырып, заманға лайықтыларын пайдалану өз өзектілігін жоғалтпай отыр.

Зерттеудің мақсаты мен міндеттері. Мәселеге қатысты көкейтесті деректерді дәйектеп, дәлелдеу ортағасырлардағы түркілердің дәстүрлі дүниетанымына терең талдау жасаусыз күрделі болып қала береді. Ортағасырлық түркі мемлекеттеріндегі дәстүрлі дүниетаным түрлі себептерге байланысты өзгерістерге ұшырағанмен, тарихи кезеңдер барысында өзегі сақталып, тарих сабақтастықтың орын алғандығын көреміз. Яғни, Ғұн мемлекетінен бастап Қазақ хандығының құлдырау кезеңі аралығында ортағасырлық түркі мемлекеттеріндегі тамырын тереңге жіберген дәстүрлі дүниетаным сабақтастық жолмен даму үрдісін бастан кешті. Автор ұсынып отырған зерттеуде ортағасырлық түркі мемлекеттерінде қолданысқа ие болған діни нанымдардың шығу тегіне талдау жасауды мақсат етпейді. Бұл салада жүргізілген отандық және шетелдік зерттеушілердің зерттеулері жеткілікті екендігін айтуымыз керек. Ұсынылып отырған зерттеуде де түркілердің дәстүрлі дүниетанымының түркі мемлекеттерінің қалыптасуы мен дамуы

барысындағы орынын қайта електен өткізе қарастыру зерттеу мақсатына жатады. Сондай-ақ өзіндік төл дәстүрлі дүниетанымды бөгде идеялармен алмастырған ортағасырлық түркілік мемлекеттердегі саяси дағдарыстың негізгі себебі ретінде осы идеологиялық ауыс-түйістерді қарастыру, сол арқылы ортағасырлық түркі мемлекеттерінің дамуындағы ерекшеліктерге объективті баға беру де зерттеу мақсатына жатады.

Сонымен бірге, қазіргі кезеңдегі еліміздің мемлекеттік-ұлттық идеологиялық тұғырнама таңдау кезеңінде аталмыш мәселенің тарихи маңызын ашып, көрсетіп беру де зерттеу мақсатына жатады. Бұл туралы Елбасымыз Н.Ә.Назарбаев «ұлттық идея ол ең алдымен өзінің ұлттық тұтастығын айқын сезінуге негізделеді. Ұлттық идея қоғамның өз ізінде пісіп жетіледі. Онда сырттан таңылған сипат болмайды. Ұлттық идея идеологиялық жәдігөйлерінің ашқан жаңалығы емес, миллиондаған адамдардың өздерінің ұлттық міндеттерін түсінуінің жемісі болып табылады. Ұлттық идеяны қалыптастыруымыз өзіміздің төл тарихымызды жаңаша ұғыну негізінде ғана мүмкін болмақ» деген еді. Осыған орай, жас тәуелсіз еліміздің тарихи құндылықтарын қайта түгендеп, тарихи ақиқаттарды қайта қалпына келтіру арқылы тәуелсіз еліміздегі идеологиялық бағыттардың тарихи негізін жасау да зерттеу мақсаты болып табылады. Бұдан өзге, соңғы кездері еліміздің Президенті Н.Ә.Назарбаевтың тарапынан көтеріліп жүрген «Орталық Азия мемлекеттерінің одағын» құру жөніндегі идеясының жүзеге асуы үшін қажетті осы мемлекеттердің бірігуінің тарихи негізділігін анықтауда, түркі мемлекеттерінің болашақ одағының идеялық негізін қалауда да осындай зерттеулердің өзектілігі анық.

Түркілердің дәстүрлі дүниетанымның олар құрған мемлекеттегі орынын зерттеу осы кезге дейін қарастырылған діннің ортағасырлық түркі қоғамының саяси, мәдени және экономикалық маңызына қоса оның идеологиялық аспектілерін де ескеруге бағытталған қадам болып саналады. Тарихи зерттеу арқылы тарихи танымның қазіргі қоғамымыздағы жүріп жатқан қоғамдық қатынастарға қалай әсер ете алатындығын да ескеруге болады. Зерттеуде бір мезгілде дәстүрлі дүниетанымның жаңа дүниетанымдық құндылықтармен ара-қатынасы, олардың бір-біріне әсері және оның қоғам өміріндегі саяси, мәдени-рухани салдарлары тарихи тұрғыда қарастырылады. Осы орайда ортағасырлардағы түркі мемлекеттеріндегі идеологиялық күрес мәселесінің саяси-рухани нәтижелерін анықтау осы мақсаттардың негізгісі болып табылады. Зерттеу алдына қойылған мақсаттарды орындау үшін зерттеу жұмысына төмендегідей міндеттер қойылды:

—Ортағасырлық түркі мемлекеттерінің қалыптасуы мен дамуындағы керекті жүйе ретіндегі мемлекеттік идеологияның өзегі болған дәстүрлі дүниетанымның түркі қоғамындағы орынын анықтау;

—Түркі мемлекеттерінің саяси-мәдени тұрғыда құлдырап, жоғалуында сыртқы күштердің әсерінен дәстүрлі дүниетанымдық бағыт-

бағдардың басқаша сипат алып, өзгеріске ұшырауының қатысын ашып көрсету;

–Ортағасырлық түркі мемлекеттеріндегі рухани дағдарыс кезеңінде түркі қоғамына енген ислам дінінің түркі мемлекеттеріндегі дүниетанымдық бағдарға айналу барысының ерекшеліктерін көрсету;

–Исламданған түркі қоғамындағы дәстүрлі және жаңа дүниетанымдардың қақтығысы мен ымыраласуы заңдылықтарының себептерін түсіндіру;

–Шыңғысхан империясындағы дәстүрлі дүниетаным ерекшеліктерін талдау;

–Ортағасырлық түркі мемлекеттері тарихындағы дәстүрлі дүниетанымның тарихи сабақтастығының маңызын көрсету;
Ғылыми жаңалығы.

Зерттеудің ғылыми жаңалығы–ортағасырлық түркі мемлекеттерінің қалыптасуы мен дамуындағы және құлдырап, жоғалуындағы дәстүрлі түркілік дүниетанымның орыны, тарихи кезеңдер барысында оның басқа әлемдік діндер әсерінен өзгеріске ұшырай отырып өз сабақтастығын сақтап қалғандығы алғаш рет кең көлемде арнайы ғылыми зерттеудің нысанына айналып отырғандығында. Алғаш рет түркілер құрған мемлекеттік құрылымдардағы дәстүрлі дүниетанымның негізі ретінде түркілердің дәстүрлі дүниетанымы қарастырылады. Түркі мемлекеттерінің құрылуы мен өрлеуіне, құлдырауы мен жоғалуына басқа әлемдік идеялардың әсері, оларға жергілікті, дәстүрлі идеялардың қарсылығы жан-жақты қарастырылады. Сонымен жұмыстың жаңалықтары ретінде мыналарды көрсетуге болады:

–Ерте түркі мемлекеттілігінің пайда болу кезеңіндегі (сақ, үйсін, қаңлы) түркілердің алғашқы діни сенімдері де қарапайым формада қалыптасып, сол мемлекеттердің дамуына ықпал етті;

–Ортағасырлық түркі мемлекеттерінде міндетті мемлекеттік құрылым ретінде дәстүрлі дүниетаным өзегі болған төл идеологиялық жүйесі болды;

–Ортағасырлық түркі мемлекеттерінің құрылуына, іргесінің бекуіне дәстүрлі дүниетаным шешуші ықпал етті;

–Дәстүрлі түркі мемлекеттілігінің өзгеріске ұшырауына түркілердің өздік діни-сенімдік жүйесінің бұзылуы ықпал етті;

–Жекелеген ортағасырлық түркі мемлекеттерінің құрып, жоғалып кетуіне олардың өз дәстүрлі дүниетанымдық бағыт-бағдарынан мүлдем бас тартуы әсер етті;

–Түркі даласына ислам дінінің таралу қарсаңында көптеген түркі мемлекеттері ел ретінде жоғалу қаупі алдында тұрды;

–Ислам дінін қабылдауымен түркі мемлекеттері қайта өрлеу үрдісін бастан кешті;

–Ислам діні түркілердің дәстүрлі дүниетанымын өзгеріске ұшыратқанмен, оны мүлде жойған жоқ–екі идея өзара бірін бірі толықтыра отырып, дамыды;

–Ислам ішілік ағымдар, түркі түркі мемлекеттерінің діни-секталық негізде одан әрі бөлшектенуіне өз әсерін тигізді;

–Шыңғыс хан–көне, дәстүрлі түркілік дәстүрлі дүниетанымды мемлекеттік дәрежеде қайта жаңғыртушы.

Зерттеудің методологиялық және теориялық негізі. Кейінгі кездері отандық тарихнамада тарихты зерттеудің ескірген дәстүрлі әдістерімен қатар жаңа әдістерді де қолдану үрдісі пайда болды. Бұл зерттеу жұмысында басты қолданылған әдіс те дәстүрлі және жаңа тәсілдерді біріктіре отырып, кешенді зерттеу әдісін пайдаландық. Сонымен бірге дәстүрлі дүниетаным, дін және идеологиялық күрестер сияқты күрделі мәселелерді қарастыру үшін пәнаралық зерттеу тәсілін де қолдандық.

Зерттеу кезінде соңғы кездері табысты жүргізіліп жатқан отандық зерттеушілердің зерттеулері мен кеңес дәуірінде белгілі идеологиялық шеңбер аясында жасалған зерттеулерді қатар қолдану барысында тарихи-салыстырмалы талдау әдістерін қолдану арқылы жүзеге асты.

Қазіргі әлемде орын алып отырған жахандану, өркениеттер қақтығысы кезеңінде жүргізіліп жатқан шетелдік зерттеушілердің еңбектерінде осы зерттеушілерге тән мәселеге еуроцентристік көзқараспен қарау үрдісі өз белсенділігін одан әрі арттыру өз маңыздылығын жоғалтпай отыр. Әсіресе белгілі бір идеялық бағытты бағдар еткен топтардың келесі бір құндылықтарды ұстанатын бөлікке қарсы идеологиялық шабуылдары күш алып отырған кезінде осындай көңіл күйде жасалған зерттеулерге байыптырақ қарауды талап етеді. Сондықтан да біз өз зерттеуімізде осындай еңбектерге объективті сыни көзқараспен қарау қажеттілігі туындады.

Сонымен, ортағасырлық түркі мемлекеттік құрылымдарындағы дәстүрлі дүниетанымды жаңаша көзқарас тұрғысынан саралау, қалыптасқан қазіргі кезеңдегі объективтік және сыншыл талдау мен сараптау принципі басты ұстанымда болды. Әдістемелік негізі тарихи-объективтілік және жүйелілік болып табылады. Диссертациядағы кейбір мәселелерді нақтылай түсу үшін проблемалық-хронологиялық, салыстырмалы-тарихилық тәсілдері қолданылды.

Зерттеудің хронологиялық шеңбері. Түркі мемлекеттілігі мен дәстүрлі түркі дүниетанымының қалыптасу заңдылықтарына сипаттама бергенде кіріспе ретінде сак, үйсін дәуіріне шегініс жасалды.

Ортағасырлардағы түркі мемлекеттерінің мемлекеттік құрылымдарындағы дәстүрлі дүниетанымның сабақтастығы мен өзгерістер мәселесін қарастырғанда Түркі қағанатының (ҮІ-ІХ ғ.ғ.) құрылу кезеңінен басталды. Хронологиялық тәртіпті сақтай отырып, ислам дінін қабылдаған Қарахандар мемлекетінің құрылу, өрлеу және құлдырау кезеңдерін қамти келе, Шыңғысхан империясының құрылу кезеңдері аралығындағы мерзім алынды.

Соңғы тарауда қорытынды ретінде дәстүрлі дүниетанымның кейінгі кезеңдердегі түркі мемлекеттеріндегі жай-жапсары мен идеологиялық

халқының заңды бірден-бір мемлекеттіке идеологиялық құқыққа ие болуында еді. Қазақтың дін тарихын зерттеушілердің пайымдауынша, ортағасырлардан бері ұзақ уақыттар бойы қазақ мемлекетінде ислам діні, иассауиға сопылық ағымы ресми идеологиялық тұғырда болып, қазақ мемлекеттерінің негізгі бағыт-бағдарын белгілеп беріп отырған.

Түркі мемлекеттерінің ортағасырлық тарихын зерттеуде осы мемлекеттердің құрылуы мен ыдырауы кезеңіндегі діни факторлардың бұрын беймәлім болып қырларын зерттеу бір ғана зерттеу жұмысымен шектелмеуі тиіс. Соңғы кездері отандық тарихшылар Қазақ мемлекеттілігінің құрылып, қалыптасуындағы ислам дінінің, сопылық ағымдардың маңызын саралауға арналған зерттеулер жүргізуде. Осы орайда діни сенімдердің түркі мемлекеттеріндегі орынын анықтауда дәстүрлі дүниетанымның тарихи сабақтастығын кешенді түрде қарастыру тарихымыздың тиянақты және шынайы зерттелуінің кепілі болары анық.

Сұрақтар:

Доцент Берлібаев Б.Т.: Диссертациялық зерттеудің хронологиялық шеңберінің алтыншы-он үшінші ғасырларды қамтуының не себебі бар?

Жауап: Диссертациялық жұмыстың хронологиялық шеңберінің аталған кезеңді ғана қамтуының бірнеше себептері бар. Біріншіден, Ұлы далада рухани процестердің дені осы алынған хронологиялық шеңбер ішінде болып өтті. Сақтардан бергі кезең, үйсіндер, ғұндар дәуірі бұл түркілік дүниетанымның қалыптасып, гүлденген кезеңі десек те болады. Дәл осы кезеңде көшпенділер өздерінің мемлекеттілігін империялық дәрежеге жеткізді. Бұған олардың діни сенімдерінің ықпалының болғаны шындық. Ал, ұсынылып отырған зерттеуде, әрине, сақтар мен ғұндар кезіндегі рухани ақуалға қысқаша сипаттама беріледі. Дегенмен, мәселеге тұтастық тұрғыдан келу үшін Түркі қағанатының құрылу кезеңін хронологиялық бастау етіп алдық. Өйткені, дәл осы кезеңде көшпенділер даласында идеялық қайшылықтар, діни аласапыран мен рухани өзгерістер көрініс тапты.

Доцент Меңлібаев Ғ.А.: Зерттеу жұмысының жетінші-он үшінші ғасырларды қамтуының себебі не? Егер зерттеудің хронологиялық бастауын сақтар, ғұндар дәуірінен бастасаңыз зерттеудің маңызы арта түсер еді.

Жауап: Бұл сұраққа қосымша жауап ретінде мынаны айта кетуге болады. Диссертациялық жұмыста түркі алды дәстүрлі дүниетанымның пайда болып, қалыптасуы кезеңіне тоқталғанда сақтар мен ғұндардың діни сенімдеріне қысқаша сипаттама берілді. Мысалы, Ә.Фирдаусидің «Шахнама» тарихи жырынан тұрандықтардың діни сенім формалары туралы деректері келтірілді. Атап айтсақ, тұрандықтардың ай мен күнге табынуы, көне түркі жазба ескерткіштеріндегідей жерді-аналық бастау,

аспанды–әкелік бастау еткендігі белгілі. Олар сондай-ақ бақсы-жадышылардың көмегімен ауа-райына әсер етіп, қар, жаңбыр, боран келтіруге болады деп сенген. «Шахнамадағы» осы тәрізді мәліметтерді талдасақ, түркілік дүниетанымның кейде ирандықтардың діни сенімімен ортақтықтарға ие екендігін, кейде олардан ерекше, төл екендігін байқаймыз. Үйсіндердегі сенім формалары мен элементтеріне де жұмыс барысында тоқталдық.

Доцент Берлібаев Б.Т.: Даланың ауызша тарихы, шежіре деректері тарихнамалық негіз бола алды ма?

Жауап: Халқымыздың тарихын зерттеуде даланың ауызша тарихы, шежірелердің тарихнамалық маңыздылығы талас тудырмайды. Әсіресе исламнан кейінге отан тарихын, Қазақ хандығының тарихын зерттеуде шежіре деректеріне арқа сүйегеннің берері мол. Өкінішке орай қолдағы шежіре деректері көбінесе ислам дінінің қазақ арасына тарауына орай исламдық, қарахандық сипат алып, оларға дейінгі тарихты қарастырғанда аса дәл бола бермейді. Сондықтан да біз шежіре деректерін тек исламданған түркі қоғамын зерттегенде пайдаландық.

Сөз сөйлегендер:

т.ғ.д., профессор Мұқаметқанұлы Н.: Осы кезге дейін қазақ тарихының айтылмаған әңгімесі, талданбаған тараулары көп. Жеке тарихи оқиғалар, тарихи қайраткерлерді былай қойғанда, тұтас замандар, дәуірлер жайлы көмескі тұстар баршылық. Сондықтан да, қазірге дейінгі қазақ тарихы дегеніміз, тым асырып айтқанның өзінде тарихтың өзі емес, тек желілері десек артық айтқандық болмас. Қазақстан тарихы тақырыбына жазылған әрбір тың еңбекке, сындарлы ізденістерге ерекше көңіл бөлетіндігіміз де сондықтан. Ізденуші Ж.Жеңістің «Ортағасырлық түркі мемлекеттеріндегі дәстүрлі дүниетаным: тарихи сабақтастық пен өзгерістер (ҮІ-ХІІІ ғ.ғ.)» атты диссертациялық жұмыспен танысқанда біз тарих ғылымы саласындағы соны серпілістің, тың бетбұрыстың нышанын байқағандай болдық. Өйткені, діннің ортағасырлық түркі мемлекеттеріне ықпалы белгілі сияқты көрінгенмен, осыны жүйелеп көрсету, зерттеу жағы кемшіндеу еді. Міне, осы күрделі проблеманың жаңаша көтерілгенін Ж.Жеңіс өз диссертациясында алға қойған міндеттерінен айқын көрсетеді. Аталмыш міндеттердің әрқайысы кейін жеке-жеке қалың зерттеулерге негіз бола алатынына күман жоқ.

Осы салада дайындалып жатқан зерттеулердің алғашқыларының бірі болғандықтан кемшіліктерсіз де емес. Ең алдымен диссертациялық жұмыстың тақырыбын нақтылау етіп, «Ортағасырлық түркілердегі дүниетаным мен мемлекеттіліктің сабақтастығы мен өзгерістері (ҮІ-ХІІІ ғ.ғ.)» етіп өзгерту туралы ұсынысым бар.

Сондай-ақ жұмыста тарихи заңдылық тұтас қамтылған да теориялық тұтастық кемшіндеу. Жоғарыдағы аталып өткен ескертпелерге толық

қосыламын. Қаңлылар, үйсіндер, сақтар дүниетанымы, оның көктүріктердің сенімімен байланысына кеңірек тоқталған жөн. Бұл орайда К.Ақышевтың, түрік ғалымы Өгейдің, Марғұланның еңбектері бар. Ізденуші дұрыс байқағандай түркі дүниетанымы, түркі империясына апарды. Алайда диссертацияда дүниетаным мәселесі кеңірек қамтылады да, мемлекеттілік мәселесіне аз орын беріледі. Тағы бір тілек, кіріспені қайта қарастырып, кеңейту қажет. Осындай диссертация маңыздылығына аса әсер ете қоймайтын кемшіліктерді түзесе нұр үстіне нұр болар еді.

т.ғ.к., доцент Менлібаев Ғ.А.: Ізденуші Ж.Жеңістің «Ортағасырлық түркі мемлекеттеріндегі дәстүрлі дүниетаным: тарихи сабақтастық пен өзгерістер(ҮІ-ХІІІ ғ.ғ.)» атты диссертациялық жұмысының қолжазбасымен таныса отырып, үлкен қанағаттанушылық сезімде болдым. Біріншіден, еліміз тәуелсіздікке ие болғалы қоғамымыздың үміті ақталып, шет телдерін меңгерген, дайындығы мол жастардың тарих саласына келіп, дін тарихы, рухани процестер жайлы бұрын тасада қалған мәселелер төңірегіндегі зерттеулерге кіріскендігі қуантса, екіншіден, діннің қазақ тарихындағы орыны мен маңызын дөп басып көрсете білген осындай зерттеулердің басталғандығына толқыдым. Хазар қағанатының түбіне не жетті? Жат жерлік діни идеялар жетті. Ұйғыр қағанатының құлауына не себеп болды? Әрине, түркілік емес бөгде діндер. Алысқа ұзамай-ақ күні кеше ғана кеңестік әпербақан саясаттың дінді қудалаған не берді? Халқымыз осы рухани аштықтан құлдырап, тоз-тоз болмадық па? Қазақтың түсіне кірмеген небір сұмдықтар дәл осы дінсіздіктен шықты. Қазіргі кезде де бұрынғы тарихымызда болған тарихи оқиғалар белең алып келеді. Жат діндер елімізге тоғытылды. Көп қазақ өз дінінен жерінді. Хазар қағанатындағы, Ұйғыр мемлекетіндегі оқиғалардың қайта белең алмасына кім кепіл? Көріп отырғанымыздай осындай зерттеулер дәл қазіргі еліміз үшін ауадай қажет. Сондықтан да мен ұсынылып отырған жұмыстың көкейтестілігіне келісемін. Қолжазбамен танысу барысында еңбектің тілінің жатықтығына, сілтемелердің ретімен қолданылғандығына, материалдардың молшылығына ризашылық ниетте болдым.

Дегенмен, төмендегідей аздаған кемшіліктерге де тоқтала кеткім келіп тұр. Ізденуші осыншама нақты, мол мәліметтерді пайдалана отырып, оларды қорытындылауға, тұжырымдауға келгенде әлсіздік танытады. Тарихи сипаттама, өз ойын білдіру жағы кемшіндеу. Сондай-ақ Қазақстан Республикасы территориясындағы дүниетанымның даму эволюциясын кешенді түрде қарастырса дұрыс болар еді. Егер диссертациялық жұмысқа соңғы кездері жасалған археологиялық, антропологиялық зерттеу нәтижелерін де көбірек пайдаланса жұмыстың құны арта түсер еді.

Саясат.ғ.д., профессор Шалтыков А.И.: Дін, қай қалыпта болмасын, бүкіл ортағасырлық қоғамда, оның ішінде түркі мемлекеттерінің

тарихында да маңызды орынға ие болды. Мемлекеттің тағдырына саяси-экономикалық өзгерістер, мәдени ықпал әсер етері сөзсіз. Осылармен қатар дін де мемлекет өміріне белсене араласты. Дін–мемлекетті құрды, дамытты, ыдыратты. Дегенмен, өткен кеңестік тәртіп пен идеологиялық құрсау осы ақиқатты ашуға мүмкіндік бермеді. Отан тарихын зерттеуде діни факторлар әрқашан шеттетіліп, «құлыптаулы» тақырыпқа айналды. Дегенмен, еліміздің тәуелсіздік алып, саяси жүйенің өзгеруімен, зерттеу ауқымымыз кеңіп, идеологиялық тәуелділіктен құтылды. Міне, осындай жағдайда тарихымыздың бұрын қарастырылмаған тұстарын зерделеуді қолға алдық. Бұл жұмыс та осындай талпыныстан туындаған зерттеу.

Қорытынды

Ж.Ж.Жеңістің «Ортағасырлық түркі мемлекеттеріндегі дәстүрлі дүниетаным: тарихи сабақтастық пен өзгерістер(VI-XIII ғ.ғ.)» атты 07.00.02 – Отан тарихы (Қазақстан Республикасының тарихы) мамандығы бойынша тарих ғылымдарының докторы ғылыми дәрежесін алу үшін дайындалған диссертациянысы өз алдына жасалған толық аяқталған жұмыс.

Зерттеудің маңыздылығы. Соңғы жылдары Қазақ мемлекеттілігінің қайта қалпына келтірілуімен жас мемлекетіміздің тәуелсіздік тұғырын нығайту мақсатында отан тарихының назардан тыс қалып келген тұстарын зерттеу заман талабы болып отыр. Өйткені, төл тарихымыз ұзақ жылдар бойы бір жағынан кеңестік идеологияның, екінші жағынан әлем тарихын зерттеудегі еуроцентристік көзқарастың қысымымен зерттеу ауқымы тарылып, құлашын кең жаза алмады. Ал, атейстік көзқарас негізгі тұғыры болған кешегі коммунистік идеология рухани процестердің тарихымыздағы орыны жайлы зерттеулер жүргізуге мүмкіншілік бермеді. Тәуелсіздікпен бірге, діннің отанымыздың тарихындағы маңызы жайлы алғашқы ғылыми зерттеулер жарық көре бастағанмен, әсіресе, шығыс тілдерін жетік меңгерген дін тарихы бойынша зерттеушілердің әлі де болса жеткіліксіздігінен отандық ғылыми ортада дін мен қоғам ара-қатынасы мәселесі өткір пікірталас нысанына айналып келеді. Оның себебі түсінікті де–ұзақ жылдар бойы ислам дінімен байланыса қалыптасқан ұлттық идеологиямыздан ажырап, дүниетанымдық адасуды бастан кешудің ауыр рухани-мәдени зардаптарының бірден жою біршама уақытты талап ететіні рас.

Еліміздің тәуелсіздік алуымен мемлекеттілігімізді баянды ету жолында өткенді дұрыс саралап, отан тарихындағы көмескі тұстарды қайта зерттеу үшін ортағасырлық түркі мемлекеттерінің тарихын ұлттық дүниетаным тұрғысынан қайта қарастыру мәселесі басты назарда болып отыр. Әсіресе соңғы кездері қарқынды насихатталып, іске аса бастаған жахандану процесі барысында мәселенің өзектілігі барынша айқын білініп отыр. Дәстүрлі түркілік дүниетанымның өміршендігі мен бейімделгіштігі қазіргі жақандану проблемаларын шешу жолындағы негізгі артықшылық пен ерекшеліктері екендігін дәлелдеп, жахандық мәселелерге тап болып отырған қазіргі жағдайда да түркі

мемлекеттерінің тарихындағы рухани аспектілерді мемлекеттік-тәуелсіздік тұрғысынан жүйелі, кешенді түрде зерттеп, тарихи сабақтастық заңдылықтарын еске ала отырып, заманға лайықтыларын пайдалану өз өзектілігін жоғалтпай отыр.

Зерттеудің ғылыми жаңалығы—ортағасырлық түркі мемлекеттерінің қалыптасуы мен дамуындағы және құлдырап, жоғалуындағы дәстүрлі түркілік дүниетанымның орыны, тарихи кезеңдер барысында оның басқа әлемдік діндер әсерінен өзгеріске ұшырай отырып өз сабақтастығын сақтап қалғандығы алғаш рет кең көлемде арнайы ғылыми зерттеудің нысанына айналып отырғандығында. Алғаш рет түркілер құрған мемлекеттік құрылымдардағы дәстүрлі дүниетанымның негізі ретінде түркілердің дәстүрлі дүниетанымы қарастырылады. Түркі мемлекеттерінің құрылуы мен өрлеуіне, құлдырауы мен жоғалуына басқа әлемдік идеялардың әсері, оларға жергілікті, дәстүрлі идеялардың қарсылығы жан-жақты қарастырылады. Сонымен жұмыстың жаңалықтары ретінде мыналарды көрсетуге болады:

—Ерте түркі мемлекеттілігінің пайда болу кезеңіндегі (сақ, үйсін, қаңлы) түркілердің алғашқы діни сенімдері де қарапайым формада қалыптасып, сол мемлекеттердің дамуына ықпал етті;

—Ортағасырлық түркі мемлекеттерінде міндетті мемлекеттік құрылым ретінде дәстүрлі дүниетаным өзегі болған төл идеологиялық жүйесі болды;

—Ортағасырлық түркі мемлекеттерінің құрылуына, іргесінің бекуіне дәстүрлі дүниетаным шешуші ықпал етті;

—Дәстүрлі түркі мемлекеттілігінің өзгеріске ұшырауына түркілердің өздік діни-сенімдік жүйесінің бұзылуы ықпал етті;

—Жекелеген ортағасырлық түркі мемлекеттерінің құрып, жоғалып кетуіне олардың өз дәстүрлі дүниетанымдық бағыт-бағдарынан мүлдем бас тартуы әсер етті;

—Түркі даласына ислам дінінің таралу қарсаңында көптеген түркі мемлекеттері ел ретінде жоғалу қаупі алдында тұрды;

—Ислам дінін қабылдауымен түркі мемлекеттері қайта өрлеу үрдісін бастан кешті;

—Ислам діні түркілердің дәстүрлі дүниетанымын өзгеріске ұшыратқанмен, оны мүлде жойған жоқ—екі идея өзара бірін бірі толықтыра отырып, дамыды;

—Ислам ішілік ағымдар, түркі түркі мемлекеттерінің діни-секталық негізде одан әрі бөлшектенуіне өз әсерін тигізді;

—Шыңғыс хан—көне, дәстүрлі түркілік дәстүрлі дүниетанымды мемлекеттік дәрежеде қайта жаңғыртушы.

Зерттеудің методологиялық және теориялық негізі. Кейінгі кездері отандық тарихнамада тарихты зерттеудің ескірген дәстүрлі әдістерімен қатар жаңа әдістерді де қолдану үрдісі пайда болды. Бұл зерттеу жұмысында басты қолданылған әдіс те дәстүрлі және жаңа тәсілдерді біріктіре отырып, кешенді зерттеу әдісін пайдаландық.

Сонымен бірге дәстүрлі дүниетаным, дін және идеологиялық күрестер сияқты күрделі мәселелерді қарастыру үшін пәнаралық зерттеу тәсілін де қолдандық.

Зерттеу кезінде соңғы кездері табысты жүргізіліп жатқан отандық зерттеушілердің зерттеулері мен кеңес дәуірінде белгілі идеологиялық шеңбер аясында жасалған зерттеулерді қатар қолдану барысында тарихи-салыстырмалы талдау әдістерін қолдану арқылы жүзеге асты.

Қазіргі әлемде орын алып отырған жахандану, өркениеттер қақтығысы кезеңінде жүргізіліп жатқан шетелдік зерттеушілердің еңбектерінде осы зерттеушілерге тән мәселеге еуроцентристік көзқараспен, қарау үрдісі өз белсенділігін одан әрі арттыру өз маңыздылығын жоғалтпай отыр. Әсіресе белгілі бір идеялық бағытты бағдар еткен топтардың келесі бір құндылықтарды ұстанатын бөлікке қарсы идеологиялық шабуылдары күш алып отырған кезінде осындай көңіл күйде жасалған зерттеулерге байыптырақ қарауды талап етеді. Сондықтан да біз өз зерттеуімізде осындай еңбектерге объективті сыни көзқараспен қарау қажеттілігі туындады.

Сонымен, ортағасырлық түркі мемлекеттік құрылымдарындағы дәстүрлі дүниетанымды жаңаша көзқарас тұрғысынан саралау, қалыптасқан қазіргі кезеңдегі объективтік және сыншыл талдау мен сараптау принципі басты ұстанымда болды. Әдістемелік негізі тарихи-объективтілік және жүйелілік болып табылады. Диссертациядағы кейбір мәселелерді нақтылай түсу үшін проблемалық-хронологиялық, салыстырмалы-тарихилық тәсілдері қолданылды.

Зерттеу нәтижелерінің қолданыстық маңызы. Халықтардың бүкіл тарихы олардың өмірлерінің барлық салаларына әсер еткен дінмен тығыз байланысты. Қоғамдық психологияда дінге ұлттық құндылықтарды мәңгілікке сақтаушы ретінде діни және ұлттық қатынастардың тұтастығы туралы түсінік қалыптасқан. Ұлттың ғасырлар бойы жасаған мәдени жетістіктері дінмен тығыз байланысты. Міне сондықтан да ұсынылып отырған зерттеудің ұлттық құндылықтарды түгендеуге ұмтылып жатқан қазіргі кезеңде жас ұрпақтың ұлттық құндылықтардың сақталуында діннің маңызын жете түсініп, оны тарихи тұрғыда зерделей білуі үшін маңызды. Зерттеу арқылы ғасырлар бойы қалыптасып, халқымыздың ұлттық құндылықтарына айналған дәстүрлі дүниетанымының өміршеңдігі дәлелденеді. Осы арқылы қазіргі кездегі еліміздің ұлттық-мемлекеттік идеологиясының қалыптасу кезеңіндегі ахуалға оң ықпалын тигізері анық.

Отанымыздың тарихындағы орын алған идеологиялық күрес және оның саяси-әлеуметтік және рухани-мәдени нәтижелері қазіргі кезде орын алып отырған жахандану кезеңінде халқымыздың рухани құндылықтарының сақталып, тәуелсіз еліміздің іргесін бекітудегі ғылыми базасы болары сөзсіз.

Сондай-ақ, зерттеу жұмысы тарихшыларға, саясаттанушыларға, мәдениеттанушылар мен дінтанушылар үшін керекті еңбек. Зерттеу

қорытындыларын YI-XIII ғ.ғ. аралығындағы Отан тарихын, сондай-ақ әлем мәдениеттерінің өзара ықпалдастықтарын оқыту кезінде арнайы курстарға пайдалануға болады.

ҚАУЛЫ ҚАБЫЛДАДЫ:

1. Ж.Ж.Жеңістің «Ортағасырлық түркілердегі дәстүрлі дүниетаным мен мемлекеттілік: тарихи сабақтастық пен өзгерістер (YI-XIII ғ.ғ.)» атты 07.00.02 – Отан тарихы (Қазақстан Республикасының тарихы) мамандығы бойынша тарих ғылымдарының докторы ғылыми дәрежесін алу үшін дайындалған диссертациясы «КНАСОН МОН РК ғылыми атақтар беру ережесінің» 2-ші тармағының талаптарына жауап береді және қорғауға ұсынуға болады.

2. Ж.Ж.Жеңістің «Ортағасырлық түркілердегі дәстүрлі дүниетаным мен мемлекеттілік: тарихи сабақтастық пен өзгерістер (YI-XIII ғ.ғ.)» атты, мамандығы 07.00.02 – Отан тарихы (Қазақстан Республикасының тарихы) тарих ғылымдарының докторы ғылыми дәрежесін алу үшін дайындалған диссертацияның қолжазбасын қорғауға ұсыну.

3. «Отан тарихы» кафедрасының мәжілісінің қорытындысын бекіту. Ізденушінің айтылған ескертулерді дұрыстайтынын ескере отырып, қорғауға ұсыну.

Дауыс беру қорытындысы: барлығы жақтап дауыс берді, қарсы болғандар, қалыс қалғандар жоқ.

Қатысқандар: 12 адам.

1. Халидуллин Г.Х. – т.ғ.д.
2. Шалекенов М.У. – т.ғ.д., профессор
3. Абылхожин Ж.Б. – т.ғ.д.
4. Жанғуттин Б.О. – т.ғ.к., доцент
5. Берлібаев Б.Т. – т.ғ.к., доцент
6. Қайрғалиев М.К. – т.ғ.к., доцент
7. Меңлібаев Ғ.А. – т.ғ.к., доцент
8. Шалтықов А.И. – с.ғ. д., профессор
9. Нұрман Ш.Т. – т.ғ.к., аға. оқытушы.
10. Аймағанбетова Г.Е.- оқытушы.
11. Кұлдыбаев Е.К. - оқытушы.
12. Ноғаева З.К. - оқытушы.

Абай атындағы ҚазҰПУ «Отан тарихы»
кафедрасы мәжілісінің төрағасы
т.ғ.д., профессор

Г.Х. Халидуллин

Хатшы

А.К. Қадыров